

Наступна проблема (маркер десятиї) – визначення пріоритетів держави в галузі релігійно-церковного життя та законодавче врегулювання відносин Церкви і держави. Проте на кожному з історичних проміжків мета і завдання цього процесу з боку органів державної влади були різними: якщо в 1920-х роках зміни в законодавстві були спричинені потребою державного регулювання в бік обмеження прав і повноважень релігійних організацій, які діяли в правовому полі держави, та обмеження їх впливу, то ініціювання змін у чинному законодавстві зумовлене необхідністю законодавчого регулювання нової моделі відносин Церкви і держави, які виступають рівноправними суб'єктами цих відносин.

Таким чином, обидва суспільства – і періоду 1920-х, і періоду незалежної Української держави – пережили складний трансформаційний злам, що спричинило антропологічну кризу, суперечливі процеси в усіх сферах суспільного буття, радикалізацію релігійно-церковних настроїв (характерну для перехідних періодів суспільного розвитку) та відповідну появу нових релігійних радикально налаштованих структур. У такі своєрідні періоди розвитку порушується еволюційно-природний ритм конфесійного життя і загострюється конфліктогенність ситуації.

У 1920-х роках невизначеність становища, зміна морально-цінносних орієнтирів, зміна режиму і форми влади, як і статусу держави змушувала Церкву думати не лише про існування в нових умовах, а часто і про виживання, навіть ціною компромісу. Поява значної кількості релігійних об'єднань була зумовлена: а) спробою інституалізації в умовах радянської дійсності зі сподіванням на пристосування до нових умов або «вписування» чи «вживлення» в організм соціалістичної дійсності; б) закономірними процесами пошуку церковних форм оновлення; в) заграванням (а з іншого боку – розгубленістю чи некомпетентністю) радянської держави з релігійними організаціями на початку 1920-х років.

Релігійне відродження та церковний ренесанс в умовах незалежної Української держави призвів до зміни соціального статусу Церкви, яка стала важливим чинником суспільного розвитку і все активніше перетворюється на суб'єкт суспільно-політичного життя. Однак необхідною вимогою має бути відмежування релігійно-церковного життя від політизації. Нагальною є потреба в толеруванні й демократизації державно-церковних відносин, потреба в кліматі взаємної толерантності між різними конфесіями, необхідність запровадження правових механізмів реалізації права на свободу совісті та віросповідання, реформування українського законодавства у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій, чітке визначення рамок і форм існування двох інституцій – держави і Церкви в умовах демократизації відносин, вдосконалення політико-правового механізму регулювання суспільно-релігійних і державно-церковних відносин.

ПРАВОСЛАВНІ МОНАСТИРИ В СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ Й ДУХОВНОМУ КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ. Православне чернецтво і Переяславська рада

Позиція, ціннісні орієнтири, діяльність вищого православного (чорного) духовенства, монастирів, чернецтва доби численних міждержавних війн, козацьких повстань 20 – 30-х років XVII ст., Національно-визвольної війни 1648 – 1654 рр., Переяславської ради та її наслідків, доби, що збігалася з кардинальними перетвореннями на європейському континенті, ґрунтовною зміною кордонів у Центрально-Східній Європі, у світлі нинішньої інформаційно-фактологічної повноти й можливості наукових об'єктивних оцінок виявляються складними, різновекторними, нерідко асинхронними з багатьма соціально-політичними процесами та дипломатичними ходами і, назагал, далекі від заданої однозначності, прямолінійності чи спіралеподібної "процесності", якими наділялася позиція православної церкви, монастирів чи чернецтва у національно-визвольних змаганнях на українських землях середини XVII ст. ще донедавна.

Історико-архівні документи (постанови соборів та синодів, послання, "жалувані" грамоти, чолобитні, так звані статейні списки, "розпитувальні листи" щодо ченців, скарги, дипломатичне листування, монастирські літописи, документи господарсько-економічного характеру, епістолярна спадщина, щоденникові записи ігуменів, монастирські реєстри) дають можливість умовно диференціювати склад тогочасної православної ієрархії, кліру, чернецтва за декларованими чи фактичними позиціями та цілями так:

1. Вихідці з чернецтва київські митрополити Й. Борецький, І. Копинський, архимандрити козацьких терехтемирівського Хрестовоздвиженського, межигірського Спаського, самарського Пустинно-Миколаївського монастирів, ченці-однодумці київських та "задніпровських" монастирів, які, з огляду на релігійну, політичну та військову ситуацію в Україні з 20-х років XVII ст., вбачали в Московській державі реального гаранта захисту православної церкви на українських землях, через чернецтво перебували у постійному спілкуванні з Москвою, запевняючи російського царя в готовності чернецтва, українських козаків у разі подальших репресій з боку Польщі перейти в Московську державу чи служити йому зі "своими городами"¹¹⁶. Для цієї групи характерні було безкомпромісно негативна позиція щодо Речі Посполитої з її католицькими пріоритетами, рішуча протидія унізації та латинізації українського

* Климов В.В. – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди.

¹¹⁶ Див.: Из отписки путивльских воевод о приезде...посланцев архиепископа И. Копинского... Декабрь 1622 г.; Отписка Рьльского воеводы М.Гагарина в Разрядный приказ...31 июля 1625 г. / Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы (Далі – ВУР).- В 3-х т.- Т.1.- М.: Изд-во АН СССР, 1954.- С. 28 - 29, 56.

православного простору, апеляція до козацької сили. Не можна допустити, писав Й.Борецький, "аби нас, як німе бидло, не різано, а щоб і свої, і народи землі віддали, які люди і нащо та яким претекстом і способом за віру нас переслідують, в'язять і мучать"¹¹⁷. З переконаннями названих ієрархів, обраних на посади за військової підтримки "черкаських молодців", пов'язані концептуально обгрунтована думка щодо орієнтації козацтва на одновірну, кровно споріднену Москву¹¹⁸, перебільшені запевнення північного сусіда в промосковській позиції українського козацтва у дилемі "Москва - Річ Посполита", плани міграції православного населення, чернецтва з України до Московії у разі зростання загрози з боку католицької Польщі, акцентація на духовно-релігійній єдності України та Московської Русі ("родом плоти и родом духа единая"¹¹⁹) тощо. Участь козаків у переможній для Речі Посполитої Смоленській кампанії (1633 р.) на боці польських військ, козацьке "добичництво", здобуття козацького "хліба" у московському прикордонні, готовність козаків служити "за жалування" господарям на теренах від Москви до Ватикану і Порти, участь у військових акціях антимосковського спрямування (чого вартий рейд 1619 р. на Москву гетьмана П. Сагайдачного) породили в північній столиці недовіру не лише до прагматично налаштованих, свавільних козаків, а й до щирості переконань та обізнаності названих ієрархів з реальними настроями козацтва¹²⁰.

З діяльністю цієї групи церковно-монастирських діячів вчені пов'язують процес конфесіоналізації національно-визвольних змагань, ідею витлумачення козацтва як одного з головних захисників православної церкви у протистоянні з "латинством", висунення на перший план у козацькій революції середини XVII ст. зрозумілих всім релігійних гасел. "І воістину християнству поневоленому на всьому світі ніхто після Бога добродійства такого великого не виказує, – писали Й.Борецький, І.Копинський та І. Курцевич, – як...Військо Запорізьке своєю мужністю і своїми перемогами"¹²¹.

2. Київські митрополити П.Могила, С.Косов, луцький єпископ А.Пузина, архимандрит Києво-Печерського монастиря Й.Тризна, ігумен київських Братського, Кирилівського, Пустинно-Миколаївського монастирів (з 1656 р. – киево-печерський архимандрит) І.Гізель та інші, частина чернецтва, що в ключових питаннях (ставлення до унії, до національно-визвольного руху,

¹¹⁷ Борецький Йов та інші. Протестація / Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVII – початок XVIII ст. Тексти і дослідження.- К., 1988.- С.

¹¹⁸ Дослідник В. Плохий вважає, що перша відома на сьогодні аргументація ідей релігійної, етнічної та історичної єдності Русі викладена в листі львівських братчиків до московського царя в 1592 р. (Див.: Плохий В. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні.- К., 2005.- С. 364).

¹¹⁹ Див.: Челобитная киевского митрополита Иова Борецкого царю Михаилу Федоровичу...24 августа 1624 г. / ВУР.- Т. 1.- С. 47.

¹²⁰ Див.: Брехуненко В., Леп'явко С. Українське козацтво і Московія в XVI- першій половині XVII століття / Переяславська Рада 1654 року (історіографія та дослідження).- К., 2003.- С. 744.

¹²¹ Борецький Йов та інші. Протестація.- С. 323.

козацтва; політика вітчизняної церкви щодо Речі Посполитої, Московської держави та російського патріарха, бачення перспективи православної церкви в Україні та інших) прагнули займати гнучку позицію, враховуючи реалії тогочасного існування православної церкви, монастирів у силовому полі державно домінуючого у Речі Посполитій католицизму. Для групи церковних та монастирських діячів цієї орієнтації властиве конструктивне прагнення подолати кризову ситуацію в православ'ї, зміцнити церкву організаційно, кадрово, освітньо, матеріально, спираючись на можливості авторитетних і новофундованих монастирів, на духовний потенціал православного чернецтва. Майбутнє церкви в Україні представники цієї групи церковно-монастирських діячів бачили як незалежної від Московського патріархату, з номінальною підпорядкованістю Константинополю, в державно-правовому полі Речі Посполитої. Саме ці діячі тією чи іншою мірою були носіями ідеї зверхності, пріоритетності духовної влади над світською (П.Могила у передмові до "Учительного Євангелія" 1637 р. стверджував: "Стан цесарский і королевский ест досыт поважный, але... годность священническая над станами наизащнейшими того св-та продкует..."¹²²). С. Косов скоригував свою позицію лише під жорстким тиском гетьманської влади в особі Б. Хмельницького. Складність і неоднозначність позицій та діяльності представників цієї групи виявилася, наприклад, в участі П.Могили в обговоренні можливостей "універсальної унії", формальних релігійно-дипломатичних зв'язках з Московією і категоричному небажанні їх розвитку; в несприйнятті митрополитом С.Косовим національно-визвольного руху ("бунт"), у його тяжінні до Польщі, у веденні таємних переговорів з польською стороною в період Хмельниччини, фактичному неприйнятті рішень Переяславської ради і т. ін. Позицію цієї групи церковно-монастирських діячів (ієрархів, архимандритів, ігуменів, частини чернецтва) щодо можливості церковного підпорядкування російському патріарху, поставленню в Києві митрополита з Москви, загалом до деспотичних порядків у Великої Росії добре передає заява українського кліру з цього приводу: "А толко де прїдет к ним в Киев Московській митрополит, и они де запрутца в монастырях, и разв- де их из монастырей за шею и за ноги поволокут, тогда де Московській митрополит в Киев- будет. Им де лучче смерть принять, нежели у них в Киев- Московському митрополиту быть."¹²³.

Що ж до стосується питання ставлення цієї групи церковно-монастирських діячів до козацького руху, козацького фактору загалом, то з приходом на Київську митрополію номінованого польським королем П.Могили в цьому питанні відбувається істотний поворот: військова підтримка козаків втрачає актуальність, нова ієрархія дистанціювалася від бунтівних козаків,

¹²² Могила П. Передмова до "Учительного Євангелія" 1637 р. / Титов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI – XVIII ст.- К., 1924.- С. 323.

¹²³ Речи между боярином Петром Шереметьевым и Мефодием, епископом Мстиславским о постановлении митрополита в Киев / Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (Далі – Акты...) – СПб., 1869.- Т. VI.- С. 79.

митрополит вважає за обов'язок втримувати козаків-повстанців від антипольських акцій, але згодом особисто вітати у Києві польського переможця повстанців М.Потоцького. На думку дослідника С.Плохія, використання релігійних гасел в ході козацького повстання 1637 – 1638 років вже свідчило не про зближення, а про відчуження між козаками та могилянською церквою"¹²⁴. Підкреслимо, що мова йде про ставлення до козацтва частини вищого духовенства, а не всього православного загалу.

3. Ігумен Києво-Братського монастиря, єпископ Чернігівський та Новгород-Сіверський (з 1666 р. – архієпископ) Л.Баранович, частина ігуменів українських монастирів, письменники-ченці Й.Галатовський, Д.Туптало (святитель Димитрій), ігумени, ченці чернігівських монастирів – Слещького Успенського, Троїце-Іллінського, новгород-сіверського Спасо-Преображенського, батуриного Крупицького Миколаївського та інших. Орієнтовані на забезпечення незалежності вітчизняної православної церкви, зміцнення її богословських, організаційно-кадрових, культурно-освітніх потенцій у протидії католицизму, унії, на широке використання духовних, освітніх та матеріальних можливостей монастирів. Підтримували тісні зв'язки з козацтвом часів Гетьманщини. Займаючи миротворчу позицію щодо міжкланової боротьби періоду Руїни, були активними противниками зовнішньої експансії (татарської, турецької, російської). Ставлення до Московської держави та її церкви цієї групи неоднозначне. Активне спілкування з російською стороною (наприклад, листування Л. Барановича з царем, його участь у церковному соборі 1666 р., регулярне отримання "милостині" тощо) поєднувалося з принциповою, патріотичною, україноцентричною позиціями у ключових питаннях: категоричним неприйняттям підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату, підтримкою козацьких повстань проти сваволі московських воевод у післяперейславський період, вимогами представленості України у польсько-російських переговорах, усвідомленням потреби культурно-освітнього зміцнення вітчизняної церкви тощо. Для цієї групи церковно-монастирських представників була, в той же час, характерна позиція, яку зазначає З. І. Хижняк щодо Л. Барановича: переживаючи за долю України, він, однак, відкрито не висловлював свого ставлення до можливих тоді дилемних, кардинально протилежних орієнтацій українського православного загалу – на Москву чи на Річ Посполиту"¹²⁵.

4. Окрему групу представників православного чернецтва склали архимандрити, ігумени, чернецтво монастирів, що діяли як опорні центри православ'я на Волині, Поділлі, Галичині, Холмщині, Перемишлянщині в умовах державно стимульованих, юридично і адміністративно упривілейованих католицизму та унії в Речі Посполитій. Позиція принципової вірності православ'ю поєднувалася у цих монастирів з неухильним дотриманням

¹²⁴ Див.: Плохій С. Наливайкові віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні.-С. 314.

¹²⁵ Див.: Баранович Л. / Києво-Могилянська академія в іменах. ХУІІ – ХУІІІ ст. Енциклопедичне видання.- К., 2001.- С. 59.

польських законів, рішень сеймів, гнучкими відносинами з місцевими магнатами-католиками, католицькою заможною та дрібною шляхтою; з діяльністю, що не давала б можливості католицьким опонентам провокативно витлумачувати навіть звичайні релігійно-церковні контакти з одновірцями чи отримання "милостині" з Молдавії, Волощини, Московщини тощо. Непростими були відносини цієї групи монастирів і з козацьким рухом, повстаннями, що згодом переросли у національно-визвольну війну під проводом Б. Хмельницького. З одного боку, в козаках вбачали чи не єдиного захисника православної спільноти Речі Посполитої від католицького наступу, від насильного переведення православних церков у "з'єднання" з Римом, коли тільки аргумент козацької шаблі міг втихомирити загопи войовничо налаштованих прихильників покатоличення чи унійності. З іншого боку, православні монастирів Правобережжя, їхні маєтності також нерідко попадали під запальну козацьку руку; духовенство, чернецтво нерідко було змушене переховуватися в лісах¹²⁶ і ставитися до козацького шалу відповідно. Відомі констатації безчинств козаків щодо прилуцького Густинського монастиря, зафіксовані в універсалі Б. Хмельницького: "А тои монастир Густинский иноков велице побожних нападши своевольные [козаки]...зрушили, чернцов окрутне мордовавши, збили, а инных людеи, ктиторов м-сца того святого насмерть позабывали, речи и спрятя церковные кгвалтовне пошарпали"¹²⁷.

Для осмислення істотної різниці в позиціях з принципових питань соціально-політичного, економічного, церковно-монастирського буття в тогочасній Україні важливо враховувати також досить істотну дифенціацію поглядів вищого (чорного) і парафіяльного (білого) духовенства: бідність, фактичне безправ'я, залежність останнього від "князів церкви" робило позицію парафіяльного духовенства багато в чому солідарною з козацько-селянським національно-визвольним рухом, з позицією рядового козацтва, яке постійно перебувало перед небезпекою опинитися у стані нерестрових, "посполитих", кріпосних. Ієрархи, архимандрити ж, позиціонуючи себе з вищим ешеленом влади, прямо чи латентно дистанціювалися і від білого духовенства, і від основної маси православного рядового козацтва, селянства, міської бідноти. Варшавський сейм 1647 р. змушений був навіть стримувати свавілля православних єпископів щодо їх церковних підопічних: "щоб владики руські духовенство до робіт не примушували і ніяких поборі від них не вигадували"¹²⁸.

¹²⁶ Див. : Хойнацкий А. Православие и уния в лице двух их защитников, преп. Иова Почаевского и Иосафата Кунцевича. Отдельный оттиск со статьи в "Трудах Киевской духовной академии".- 1882.- Сентябрь.- С. 25.

¹²⁷ Універсал Богдана Хмельницького прилуцьким сотникові і отаманові про покарання учасників нападу на Прилуцький Густинський Троїцький монастир...2 липня 1648 р. / Універсали Богдана Хмельницького. 1648 – 1657.- К., 1998.- С. 78.

¹²⁸ Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в ХУІІ в. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича.- М., 1899.- С. 31.

За всієї зазначеної диференціації православного чернецого стану в Україні кардинальні політичні, церковні події та процеси 1654 і наступних років засвідчили, що ця поліфонія позицій була досить відносною, знаходилася у постійній динаміці, так що погляди багатьох церковних та монастирських діячів в суспільно-політичних метаморфозах 50-х років XVII ст. зазнали суттєвої трансформації. Зокрема, з посиленням московського політичного фактора на всі сторони життя України більш поступливу позицію у релігійно-церковних питаннях, у ставленні до Москви почали займати цілий ряд монастирських зверхників: ігумен багатьох київських монастирів, з 1656 р. – архимандрит Києво-Печерського монастиря І. Гізель, намісник Києво-Братського Богоявленського монастиря, з 1655р. - ігумен Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря Ф. Софонович, ігумен Києво-Братського Богоявленського монастиря, з 1657 р. – архієпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський Л. Баранович, ігумен Києво-Братського Богоявленського, пізніше – архимандрит чернігівського Єлецького Успенського монастирів Й. Галіятовський, ігумен київського Видубицького монастиря І.Оксенович-Старушич та інші. Той же Ф. Софонович, ієромонах Є. Славинецький в Москві були причетними до підготовки офіційних документів для посольства В. Бутурліна до Переяслава¹²⁹. І. Гізель, ставши архимандритом Києво-Печерської лаври, переконував гетьманську владу в особі П. Дорошенка перейти під патронат московського царя, не прийняв протиросійського за змістом Гадяцького договору 1658 р., сприяв налагодженню стабілізації та поліпшенню відносин з північним сусідом. Відома лояльна щодо Москви позиція Л. Барановича.

Однак якими б динамічними в корегуванні не були погляди цих монастирських і церковних діячів, інтереси української церкви залишалися для них пріоритетними. Чимало з них сповідували теорію обстоювання інтересів свого народу, який вимушено перебував і діяв під владою чужої держави, відому з часів С. Оріховського-Роксолана¹³⁰. Що такі настрої, переконання та пріоритети архимандритів, ігуменів українських монастирів не були ситуативними, а відображали їх усталені позиції, засвідчують події, що відбулися 12 роками пізніше, коли серед вітчизняної ієрархії в черговий раз актуалізувалися побоювання опинитися під "митрополитом Московським". В лютому 1666 р. до боярина П. Шереметьєва прибула делегація ігуменів київських монастирів начолі з києво-печерським архимандритом І. Гізелем. З перемовниками був і тодішній місцеблюститель митрополичого престолу єпископ Мефодій (Филимонович). Приводом для стурбованості українського чернецтва стало повідомлення гетьмана Брюховецького про те, що цар "указав... у Києві бути митрополиту Московському, а не за стародавніми правами і вольностями, по їх обранню..."¹³¹.

¹²⁹ Див. Плохій В. Переяслав 1654: православний дискурс та політична культура.- С. 787.

¹³⁰ Див.: Горобець В.М., Стратій Я.М. Гізель І. / Києво-Могилянська академія в іменах. ХУП –ХУІІІ ст.- С. 169.

¹³¹ Речи между боярином Петром Шереметьевым и Мефодием, епископом Мстиславским о постановлении митрополита в Киеве. 22 и 23 февраля 1666 г. / Акты... Т. VI. (1665 – 1668).- СПб., 1869.- С. 79.

Саме тоді представниками українського чернецтва були сказані "с большою яростию" слова (історики приписують їх І. Гізелю) про їх готовність "закритися в монастирях", "піти на страту", аби не бути під митрополитом з Москви. У випадку ігнорації московською світсько-церковною владою давніх прав та вольностей українське ігуменство прогнозувало в Києві "в в-р- раскол и мятеж... немалый"¹³². Принагідно зазначимо, що стурбованість архимандрита й ігуменів мала підстави: т. зв. "московські статті" україно-московського договору (жовтень 1665 р.) вже декларували підпорядкування Київської митрополії московському патріарху; став відомим і факт підписання гетьманом Дорошенком під час візиту в Москву згоди "чтоб в Малоросійские... города, а именно в Киев, от свят-йшого патріарха Московского митрополит был присылан"¹³³, сподіваючись, що підпорядкування української церкви Москві нейтралізує втручання православної ієрархії у дії гетьмана. Для практичної реалізації такого церковного підпорядкування ні у гетьмана, ні у московської влади засобів ще не було, проте поява в Україні світського діяча в ранзі гетьмана, готового здійснити таке рішення, глибоко симптоматична.

Не менш виразним щодо позиції українських церковно-монастирських високопосадовців був і факт демонстративної відмови ієрархів, високопоставленого чернецтва підтримати здравницю на честь гетьмана І. Брюховецького під час україно-московських переговорів у Печерському монастирі в травні 1666 р. Духовенство заявило: "Він нам злодій, а не благодійник; перебуваючи в Москві, він великому государю бив чолом і в статтях представив, щоб у Києві бути московському митрополиту..."¹³⁴.

Показово, що і в згаданому вище демарші представників українських монастирів, і в подальших подіях монастирі залишалися в основному на усталених позиціях україноцентризму, чого не можна сказати, наприклад, про одіозну особу місцеблюстителя митрополичого престолу Мефодія, висвяченого на єпископа Мстиславського і Оршанського російським митрополитом Питиримом. Вже на наступний день після переговорів київського чернецтва з російським резидентом П. Шереметьєвим єпископ у розмові з цим московським посадовцем у Софійському монастирі спростував сказане ним щодо "запремося в монастирях", заявивши, що "ті слова [він] казав вимушено", боячись обструкції з боку "малоросійських міст духовних людей"¹³⁵. Пояснення місцеблюстителя прозоро відображають і загальну атмосферу невдоволення православної спільноти частиною українських світських та церковних діячів, що трималися відверто промосковської позиції. Той же єпископ Мефодій, об'єктивно оцінюючи ситуацію, що склалася, інформував московських владних представників в

¹³² Там само.

¹³³ Письма гетмана Ивана Брюховецкого к епископу Мстиславскому и Оршанскому Мефодию... 1666 г. / Акты... Т. VI.- С. 81.

¹³⁴ Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Кн. VI (тома 11-12).- М., 1961.- С. 156.

¹³⁵ Див.: Речи между боярином Петром Шереметьевым и Мефодием, епископом Мстиславским о постановлении митрополита в Киеве. 22 и 23 февраля 1666 г.- С. 80.

Україні, що через проросійську політику гетьмана Брюховецького "учала бытъ в Запорогах и в Полтав- шатость великая, потому что запорожцы и полтавцы и вс-х малоросійских городов полковники, и старшины, и козаки, также и духовенство все боярина и гетмана не любят..."¹³⁶.

Осмилення позицій і місця православних монастирів у соціально-політичному та духовному контексті козацьких війн, національно-визвольних змагань українського народу, аналіз ставлення православного чернецтва усіх рівнів до рішень Переяславської ради та її наслідків дають підстави констатувати, що:

– політика церковно-монастирської ієрархії в зазначений період носила відносно самостійний характер і з цілого ряду позицій істотно різнилася від курсу гетьманської влади. Особлива позиція митрополита, киево-печерських архимандритів, ігуменів більшості монастирів значною мірою визначалася сповіданням ідеї зверхності духовної влади над світською ("мушу с повинности моей предначалстующи всем идущим до царства небесного постерегати", - писав П.Могила¹³⁷), тим більше, коли влада була представлена козацькою республікою; фактичним позиціонуванням православної ієрархії себе "князми церкви", рівної за правами і вольностями польським чи українським магнатам, шляхті тощо. Неприйняття вищими церковно-монастирськими колами рішень Переяславської ради 1654 р. під приводом відсутності дозволу патріарха Константинопольського, інтерпретація козацько-селянського руху як "бунтів" – лише окремі вияви такої позиції;

– провідним, визначальним у стратегії й тактиці українських православних церковно-монастирських кіл періоду, що розглядається, було їх безумовне небажання канонічно підпорядковуватися московському патріарху, втратити права, привілеї й вольності, існуючі з киеворуської доби та польського багату в чому ліберального законодавства доунійного періоду. Саме ці, до часу латентні церковно-політичні пріоритети українських церковних та монастирських діячів розводили церковну і світську владу в Україні середини XVII ст. по різні боки подій і процесів, робили позицію церкви та монастирів непоступливою, нерідко викликаючи гнів "бича Божого" Б. Хмельницького;

– ставлення досить диференційованого загалу українського чернецтва, яке діяло в координатах політичних, соціальних, економічних, національних, релігійно-церковних, культурних пріоритетів й орієнтирів середини XVII ст., до козацьких повстань та рухів, Національно-визвольної війни 1648 – 1654 років було також диференційованим. Бачення православними верхами козацьких повстань по суті співпадало з польсько-шляхетським ("зам-шаня", "бунти"), хоч антикатолицька, антиунійна

¹³⁶ Ответы боярина Петра Шереметьева. После 1 мая 1666 г. / Акты... Т. VI.- С. 98 - 99.

¹³⁷ Посвящение митрополита Петра Могилы... Феодору Проскур- Суцанскому в Постной Трюди. 1640 г./ Тітов Хв. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XIV –XVIII вв. Всезбірка передмов до українських стародруків.- К., 1924.- С. 354.

спрямованість козацьких рухів, стимулюючих повернення православних церков, монастирів, маєностей, не могла не знаходити неофіційного схвалення православної еліти. Власне, саме козацькі збройні акції щодо повернення православної власності, за всієї своєї жорстокості, в поєднанні з іншими засобами змусили польську владу, зрештою, дозріти до раніше малоймовірного – "Пунктів про заспокоєння руського народу".

Натомість основна частина рядового чернецтва, духовенства – нерідко вихідців із козаків, селян, сільських священо- та церковнослужителів, малозаможної шляхти вочевидь чи приховано підтримували і козацький рух, і цілі національно-визвольної війни, сподіваючись на реалізацію планів Б. Хмельницького "самостійно володарювати в Україні"; якщо не подолати, то ослабити економічний, соціальний та національний гніт щодо українського населення Речі Посполитої;

– у зазначений період традиційна модель чернечої поведінки – споглядальність, самоізоляваність від навколишнього світу, внутрішньо духовна зосередженість, непротивлення насиллю тощо – не стала перешкодою для висунення інтелектуальним чернецтвом із своїх рядів ідеологів, які сприяли світській (козацькій) і церковній владам осмислити хід суспільно-політичних, церковних подій і процесів, обрати національні, релігійні пріоритети та цінності, у протиставленні "своїх – несвоїх" формувати ідеї української Вітчизни, патріотизму, християнського миру, слов'янської, руської солідарності; припинення братовбивства, що загрожувало самому існуванню України тощо. Найавторитетніші представники чернецтва, керуючись "повинністю чернечою", могли дозволити собі, звертаючись до гетьманської влади і апелюючи до інтересів "нашого народу українського", до "розореної України", рекомендувати козацькій владі оптимальний, на їх думку, тип і спрямованість державної політики¹³⁸;

– освічене православне чернецтво XVII ст., осмислюючи події, пов'язані з козацькими повстаннями, Національно-визвольною війною, підготовкою і наслідками Переяслава, сприяло наповненню змістом, кристалізації понять "українського", "українського народу", "Україна", генетично поєднуючи ці поняття з історією "славного руського народу", тобто народу Київоруської держави. Певною мірою, завдяки високоосвіченим ченцям – церковним діячам, письменникам, вчителям, проповідникам – ці поняття у XVII ст. набули небувало активного поширення в політиці, дипломатії, письменництві, у релігійній сфері, культурі, на побутовому рівні. Дорогою ціною, у кривавих козацьких повстаннях, визвольних війнах з сусідніми народами-агресорами формувалося те, що згодом буде названо національною ідентичністю українського народу, тобто генетично, історично

¹³⁸ Див.: Письмо архимандрита Киево-Печерской лавры Иннокентия Гизеля к гетману Петру Дорошенку...15 сентября 1667 г. / Акты... Т. VI.- С. 229 – 230.

і соціально сформованою цілісністю індивідуальних рис народу, що відрізняють його від інших і становлять докінчену його характеристику;

– практика існування в католицькій Речі Посполитій самоуправної, юридично захищеної (за всієї умовності такого захисту в дійсності) православної Київської митрополії сприяла виробленню в українській православної ієрархії "західної" моделі несимфонійного співіснування світської та церковної влади, що було неможливим у одновірній Московській державі з її домінуючим візантизмом, деспотичним диктатом світської влади церкви, ієрархії, кліру, монастирям. Розуміння ченцями-інтелектуалами цих особливостей дозволило виробити в діяльності вітчизняних монастирів своєрідний алгоритм стосунків з Московською державою та церквою: підтримувати добросусідські стосунки, церковні, освітньо-культурні, видавничі контакти, надавати кадрову, отримувати матеріальну допомогу, "милостину" тощо, проте не доводити ці стосунки чи контакти до залежності та підпорядкування, тим більше – погоджуватися на приєднання Київської митрополії до Московського патріархату;

– разом з тим, освічене чернецтво, в силу своїх станових і освітніх особливостей, сприяло виробленню і закріпленню у вітчизняній історіографії ідеології і мотивації доцільності "піддання" Б. Хмельницького "з всею Україною по обох сторонах Дняпра" "православному ц[а]рю"¹³⁹, де мотив об'єднання з одновірним російським народом і "одновірним монархом" заради захисту від "латинства" був чи не найпріоритетнішими¹⁴⁰. Поза сумнівом, що православне чернецтво зіграло не останню роль і в поширенні стереотипу "воз'єднання" для означення політичного і правового акту Переяславської ради 1654 р., хоч, за оцінками сучасних істориків-правознавців, юристів-міжнародників, це був акт піддання України під протекторат Московської держави, що набирала сили. Як і у випадку з релігійною унією 1596 р., нерівноправні сторони не могли здійснити "воз'єднання", властиве рівним політичним чи церковним партнерам; Україна була слабшою, вона *просила*, і могла бути лише *приєднаною*.

Таким чином, захищаючи інтереси української церкви і свої власні, українське чернецтво виявилось втягнутим більшою чи меншою мірою у круговерть повстансько-визвольних змагань та їх наслідків, досить швидко перетворилося з рутинного виконавця богослужбових, обрядових функцій та аскетичних вправ у помітний фактор динамічних соціально-політичних та національно-духовних процесів в Україні XVII ст., витворивши тим самим один з найактивніших періодів історії вітчизняного чернецтва.

¹³⁹ Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх. - С. 231.

¹⁴⁰ Див.: Письмо архимандрита Киево-Печерской лавры Иннокентия Гизеля к гетману Петру Дорошенку... - С. 230.

НАВЧАННЯ ЮГОСЛОВ'ЯН У КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ (1900-1918 рр.)

Навчання православних югослов'ян (сербів, чорногорців, македонців, боснійців і герцеговинців) у Київській духовній академії (КДА) впродовж 1900-1918 рр. було продовженням традиції, закладеної у попередні століття щодо пріоритетного здобуття вищої освіти південними слов'янами на території Російської імперії. Не лише югослов'яни навчалися в Київській академії, а також болгари, румуни, сірійці, чехи, греки та інші православні іноземці. Проте при виборі навчального закладу ці студенти намагалися обирати ті з них, які знаходились на території України. Офіційно така позиція пояснювалася теплими кліматичними умовами, які більше нагадували їм рідну природу. Проте важливими були й позитивні відгуки, які поширювалися за кордоном про південноруські (українські) навчальні заклади. Саме тому югослов'яни навчалися переважно в київських, харківських та одеських навчальних закладах. На початок XX ст. навчання іноземців на території Російської імперії Російська православна церква та державні чиновники продовжували надавати великого значення. Органами влади було посилено контроль над усіма сферами, пов'язаними з навчанням іноземних студентів. Особлива увага приділялася православним слов'янам.

Для всебічного висвітлення проблеми здобуття югослов'янами духовної освіти в Київській академії упродовж 1900-1918 рр., нами було проаналізовано, окрім відомих джерел, також і ту наукову літературу та архівні документи, які раніше не були залучені до аналізу зазначеного питання. Оскільки слов'яни з Балкан приїжджали до українських навчальних закладів ще з першої половини XVIII ст., а сплеск цього процесу припадав на XIX ст., то більшість дослідників приділяла увагу лише цим хронологічним рамкам. Зокрема в українській історіографії необхідно виділити доробок О.В. Павлюченка¹⁴¹, який вивчаючи, суспільні зв'язки українського та югослов'янських народів, велику увагу приділив питанню навчання югослов'ян в українських духовних навчальних закладах. О.В. Павлюченко зазначає, що цей процес ішов на користь югослов'янським народам, які відчували велику потребу у грамотних людях, а випускники українських навчальних закладів відігравали на своїй батьківщині значну роль у розвитку окремих гуманітарних наук¹⁴². Також високу оцінку ролі Києва у здобутті вищої освіти слов'ян було дано українським дослідником Ф.П. Шевченком. Історик відзначав, що багато з тих, хто навчався в Київській

* Саган Г.В. – кандидат історичних наук, докторант Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України.

¹⁴¹ Павлюченко О.В. Україна в югослов'янських суспільних зв'язках (друга половина XIX – початок XX ст.). - К., 1992. - 205 с.

¹⁴² Павлюченко О.В. Україна в югослов'янських суспільних зв'язках (друга половина XIX – початок XX ст.). - К., 1992. - С. 78.